

А.В. Дубодєлова, О.В. Юринець, М.М. Федорів
Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра менеджменту організацій

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ МЕХАНІЗМИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА НА ВІТЧИЗНЯНИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

© Дубодєлова А.В., Юринець О.В., Федорів М.М., 2011

Проаналізовано тенденції техногенного впливу вітчизняної промисловості на довкілля і динаміку капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів. Розглянуто сучасні підходи, виокремлено ключові групи мотивів і складові організаційно-економічних механізмів екологізації вітчизняного виробництва та на державному рівні підприємств.

Ключові слова: екологізація, природокористування, мотивація, природоохоронна діяльність, екологічний менеджмент, навколишнє середовище.

In article analyzed tendencies of the technological influence of the domestic industry on the environment and the dynamics of capital investment and operating costs for the protection and rational use of natural resources. Considered modern approaches, founded the most important groups of motives and the components of organizational-economic mechanisms of ecological domestic production at the state and enterprise level.

Key words: ecologization, environmental management, motivation, environmental protection, ecological management, environment.

Постановка проблеми

Одним із негативних наслідків економічного зростання є інтенсифікація впливу людської діяльності на навколишнє середовище. Дослідження підтверджують, що Україна перебуває в стані затяжної економічної кризи, котра поглиблюється і негативно впливає як на конкурентоспроможність національної економіки, так і на якість життя людей. Сьогодні спостерігається глобальність масштабів екологічних проблем, а отже, зростає необхідність реалізації принципів сталого розвитку світової економіки.

Поняття “сталий розвиток” вперше сформулювала у 1987 році Комісія ООН з питань довкілля. Сталий розвиток (англ. Sustainable development) – це загальна концепція, що стосується встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, зокрема їхньої потреби в безпечному і здоровому довкіллі [13].

Чільне місце у забезпеченні такого балансу займає актуальна для українських підприємств проблема екологізації виробництва. Приймаючи рішення про вдосконалення власного виробництва, суб’єкти господарювання зазвичай керуються меркантильними інтересами, тому важливо створити дієві механізми регулювання та стимулювання екологізації як на державному рівні, так і на рівні підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Різні аспекти екологізації вітчизняного виробництва розглянуто в працях вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них роботи таких дослідників, як Л. Іванова [3], Т. Калініченко [4], Л. Кожушко [6], Н. Еріашвілі [8], В. Новіцький [10], Ж. Поплавська [11], О. Проколенко [12], В. Фещенко [14], Ю. Хомош [15] та інші. Проте питання мотивації та формування організаційно-економічних механізмів екологізації вітчизняного виробництва потребує подальшого вивчення.

Постановка цілей

Проаналізувати динаміку шкідливих викидів у навколишнє середовище та капітальних інвестицій за напрямками природоохоронної діяльності в Україні. Виявити та вивчити сучасні підходи і сформувані групи мотивів, загальнодержавні й внутрішньоорганізаційні механізми екологізації вітчизняного виробництва.

Виклад основного матеріалу

Екологізація – це процес безупинного і послідовного розроблення та впровадження у виробничі процеси нових технологічних і управлінських заходів, які дають змогу підвищувати ефективність використання природних ресурсів зі збереженням чи поліпшенням якості довкілля [7, 10, 14].

Актуальність питання екологізації виробництва вітчизняних підприємств зумовлена значним техногенним впливом на довкілля в країні. За даними Держкомстату України [1], протягом 2006 – 2009 рр. максимальний обсяг шкідливих викидів у водне і повітряне середовище спостерігався у 2007 р. (рис. 1). Зменшення негативного впливу суб'єктів господарювання пояснюється скороченням вітчизняного виробництва у зв'язку з економічною рецесією, що розпочалась 2008 р.

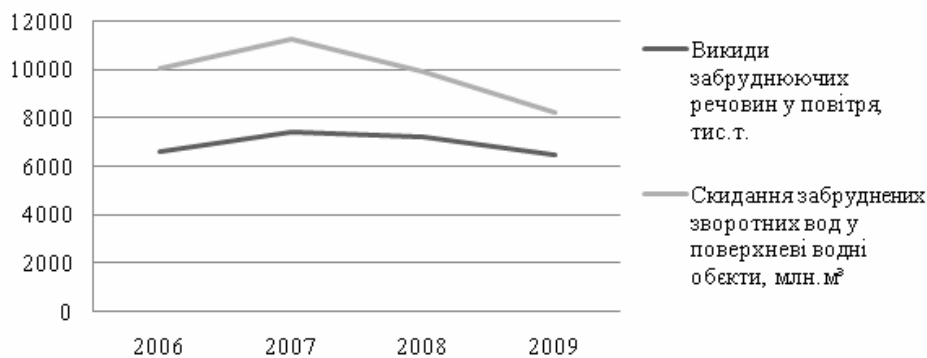

Рис. 1. Динаміка шкідливих викидів у водне і повітряне середовище України

Сучасні масштаби екологічних порушень, а також необхідність компенсації втрат від великих аварій і стихійних лих створюють реальну загрозу переспрямування фінансових і матеріальних ресурсів із розв'язання стратегічних завдань формування нової структури економіки на підтримання її наявного потенціалу.

Динаміку капітальних інвестицій і поточних витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів в Україні відображено в табл. 1 і рис. 2.

Таблиця 1

Динаміка капітальних інвестицій та поточних витрат на охорону та раціональне використання природних ресурсів за напрямками природоохоронної діяльності, млн. грн.

Напрями природоохоронної діяльності	2006 р.	2007 р.	Темп зміни у 2007 р. від 2006 р., %	2008 р.	Темп зміни у 2008 р. від 2007 р., %	2009 р.	Темп зміни у 2009 р. від 2008 р., %
Капітальні інвестиції та поточні витрати, разом	7366,6	9691,0	131,55	12176	125,64	11073,5	90,95
Охорона атмосферного повітря і клімату	1589,3	2521,2	158,64	2826,3	112,10	2309	81,70
Очищення зворотних вод	3376,0	3904,8	115,66	4917,1	125,92	5189	105,53
Поводження з відходами	1669,7	2157,2	129,20	2738,2	126,93	2328,3	85,03
Науково-дослідні роботи (НДР) природоохоронного спрямування	18,4	38,0	206,52	50,6	133,16	57,1	112,85

З табл. 1 видно, що темпи зростання інвестицій, скерованих на охорону та раціональне використання природних ресурсів, а також на НДР природоохоронного спрямування, з кожним роком зменшуються, а в 2009 р. капітальні інвестиції скоротилися на 9,0 %.

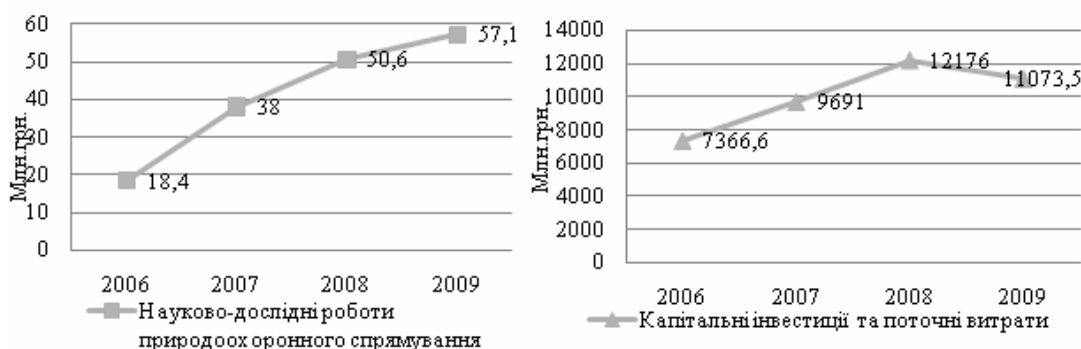

Рис. 2. Динаміка капітальних інвестицій на охорону та раціональне використання природних ресурсів, а також на НДР природоохоронного спрямування

Основними забруднювачами, а отже, й платниками зборів за забруднення навколишнього природного середовища у 2009 р. були підприємства, які виробляють та розподіляють електроенергію, газ і воду (пред'явлено зборів на суму 541,3 млн. грн., або 45 % від сумарного обсягу в країні), добувної промисловості (252,3 млн. грн., або 21 %), металургійного виробництва та виробництва готових металевих виробів (188,9 млн. грн., або 16 %) [1].

За умов обмеженості запасів корисних копалин і значної залежності України від імпорتنних енергоносіїв важливим є і питання енергоефективності підприємств. За даними Міжнародного агентства IEA (International Energy Agency) у 2009 р. Україна посіла шосте місце в світі за обсягом імпорту газу, у 2008 р. – п'яте, а за обсягом використання – третє місце [16].

Енергомісткість ВВП України (питомі витрати первинної енергії на одиницю валового внутрішнього продукту країни) у 2–3 рази перевищує середній рівень енергомісткості ВВП країн світу. Основними причинами високої енергомісткості ВВП України є низький технічний рівень переважної частини підприємств; відсутність умов для ефективної реалізації енергозбережних заходів та дієвого механізму їхнього стимулювання; висока частка енергомісткого виробництва, зокрема виробництва чавуну, сталі, цементу, хімічних речовин тощо.

Подальший розвиток ринкових відносин і конкуренції передбачає істотне підвищення технічного і технологічного рівня вітчизняного виробництва, стимулювання ресурсо- та енергозбереження, структурну перебудову економіки, що зменшить забруднення природного середовища. Такий висновок підтверджує досвід розвитку країн з ринковою економікою за останні 20 років.

В Україні, економіка якої перебуває на етапі виходу із кризи, виникає небезпека погіршення екологічної ситуації, що пояснюється впливом таких факторів, як фінансові труднощі підприємств, які обмежують можливості виконання природоохоронних заходів; недостатні бюджетні асигнування галузям, які відповідають за відтворення й охорону природних ресурсів (лісове господарство, водне господарство, геологорозвідка, природоохоронні органи); відсутність законодавчо закріплених розмежувань повноважень і відповідальності органів влади і управління, яке призводить до неузгодженості рішень у галузі використання ресурсів і екологічного забезпечення, безвідповідальних дій щодо розпорядження природними ресурсами та їхнього фактичного розкрадання; порушення господарських зв'язків, проектних технологічних режимів, посилення аварійності виробництв тощо [14].

Екологічна ситуація може стабілізуватися у разі зміни орієнтації соціально-економічного розвитку, формування нових цінностей, перегляду структури потреб, цілей пріоритетів і способів діяльності людини. Для цього необхідно розробити комплекс радикальних політичних, законодавчих, соціальних, економічних, технологічних і організаційних заходів. Важливо дотримуватись принципу розумних компромісів у розв'язанні конфліктів між необхідністю дотримуватись

екологічних рекомендацій і обмежень та економічною мотивацією виробничо-господарської діяльності.

У процесі розроблення механізмів державної мотивації та стимулювання екологізації виробничо-господарської діяльності варто виходити з того, що в ринкових умовах природоохоронна діяльність повинна бути економічно доцільною.

На основі виконаного дослідження теоретичних джерел і практичного досвіду [6, 11, 14] виокремлено мотиви суб'єктів господарювання, що впливають на прийняття рішень із реалізації екологічних заходів (рис. 3).

Рис. 3. Мотиви суб'єктів господарювання щодо екологізації виробництва

Сьогодні під економічним механізмом екологізації виробництва розуміють [7, 10] комплекс різноманітних важелів, нормативів, інституціональних структур, який через фінансово-економічне та організаційне сприяння стимулює здійснення природоохоронних заходів.

Функціонування економічного механізму можливе за наявності ефективного організаційного механізму як на внутрішньогосподарському, так і на загальнодержавному рівні. Організаційний механізм екологізації виробництва на внутрішньогосподарському рівні – це система зв'язків організаційного характеру, які виникають у динаміці господарсько-фінансової діяльності між структурними підрозділами підприємства і спрямовані на підвищення її екологічного рівня. Організаційно-економічний механізм управління природокористуванням на загальнодержавному рівні – це єдність функцій управління та економічних, правових, адміністративних, соціальних заходів, націлених на забезпечення ефективності та безпеки використання і охорони природного середовища. Він ґрунтується на взаємозв'язку ринкового механізму й державного регулювання [4].

Основними видами організаційно-економічних механізмів екологізації виробництва є: примусові, заохочувальні та маркетингові.

Примусові механізми складаються з екологічних платежів та штрафів, санкцій і заборон, екологічної стандартизації й ліцензування, екологічного менеджменту. У примусових механізмах екологізації виробництва ресурсні платежі не мають суттєвого впливу на економічні інтереси суб'єктів господарювання, не відносяться до сталих джерел бюджетних надходжень і не стимулюють раціонального природокористування. Платежі (збори) за забруднення навколишнього середовища мають швидше фіскальний, а не стимулюючий характер, оскільки джерелом платежів

за порушення в межах лімітних значень є виробнича собівартість підприємств, тобто природоохоронні витрати компенсуються в цінах на продукцію, а фінансові та кадрові можливості природоохоронних органів не дають змогу забезпечити своєчасний і ретельний контроль за сплатою платежів [12].

Враховуючи, що право власності на навколишнє середовище належить усьому суспільству, підприємства повинні обов'язково відповідати за завдану шкоду. При тому податок на забруднення чи плата за викиди відображають граничну шкоду, визначену до акту викиду, а в системі обов'язкової відповідальності за шкоду вона розраховується за фактом викиду (після нього) конкретно для кожного випадку.

Першочерговим завданням підвищення ефективності примусових механізмів екологізації виробництва є посилення державного контролю за дотриманням регламентів природокористування, для чого доцільно поєднати під загальним методичним і організаційним керівництвом діючі системи спостереження й контролю за станом природних ресурсів і навколишнього середовища у розрізі територій і екосистем; створення мережі стаціонарних і пересувних технічних засобів контролю за джерелами забруднення природного середовища. Також доцільно вдосконалити механізм встановлення плати за забруднення природного середовища, а саме використання підвищених нормативів за перевищення встановлених лімітів викидів і скидання шкідливих речовин, розміщення відходів; встановлення плати за забруднення з урахуванням якісного складу викидів, гостроти екологічної ситуації в певних регіонах; проводити індексацію рівня плати з урахуванням інфляції тощо.

Уряд України здійснює певні заходи із підтримання мінімально необхідного рівня екологічної безпеки та масштабів природоохоронної діяльності, що викликано складною екологічною обстановкою в багатьох регіонах країни та необхідністю виконання зобов'язань за міжнародними договорами і конвенціями із забезпечення біологічного різноманіття, запобігання глобальному змінінню клімату, охорони унікальних природних зон, морів тощо.

Заохочувальні механізми спрямовують на застосування пільгового оподаткування і кредитування, субсидій, дотацій і грантів, премій і призів, держінвестування у НДР і розвиток інфраструктури.

На жаль, більшість інструментів стимулювання екологічної діяльності підприємств у заохочувальних механізмах країни існують лише на рівні нормативно-правових актів і не впроваджені в практику господарювання. Крім того, в наявній державній системі стимулювання екологічної діяльності практично не функціонують і не є досконалим механізм кредитування, пільгового оподаткування та цінового заохочення реалізації природоохоронних заходів, а ті методи, що використовуються, мають суттєві недоліки [12].

Основним заохочувальним механізмом екологізації виробництва є надання субсидій, тобто спеціальних виплат підприємствам за скорочення викидів. Серед субсидій найчастіше зустрічаються позики зі зменшеною ставкою процента, гарантії позик, забезпечення прискореної амортизації природоохоронного устаткування, кошти на регулювання цін первинних ресурсів і кінцевої продукції.

На іноземних підприємствах в останні роки поширилась система цільового резервування коштів на утилізацію відходів, яка використовується для створення стимулів у споживачів на здійснення додаткових витрат. У момент купівлі товару з передбаченням майбутнього забруднення роблять внесок, який повертається з процентами після утилізації відходів. Така система стимулює відновлення та утилізацію відпрацьованих олій, рециркулювання озоноруйнівних речовин [8].

Маркетингові механізми охоплюють створення та забезпечення розвитку ринку природних ресурсів і екобезпечних товарів; структурну перебудову "маркетингового ланцюга", в який входить виробництво, товарорух і споживання; екологічну експертизу (державну, наукову, суспільну, комерційну); торгівлю квотами на шкідливі викиди; екологічний акцизний збір, екологічне страхування та просування тощо.

Досвід індустриально розвинених країн засвідчує зростання торгівлі квотами на викиди шкідливих речовин відповідно до Кіотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміни

клімату (РКЗК), який передбачає використання трьох механізмів щодо зменшення викидів парникових газів через купівлю відповідних сертифікатів, серед яких: механізми чистого розвитку (англ. Clean Development Mechanism, CDM), що передбачає співпрацю між країною, яка розвивається, та індустріалізованою; торгівля викидами (англ. International Emission Trading, IET), тобто прямі продажі квот на викиди однієї індустріалізованої країни іншій; спільне впровадження (англ. Joint Implementation, JI) – скорочення викидів в одній країні повністю чи частково за рахунок іншої. Такі проекти особливо актуальні для вітчизняних підприємств, технологічний рівень котрих набагато нижчий від рівня виробництва суб'єктів бізнесу розвинених країн, а тому реалізація зазначених механізмів у нашій країні значно дешевша [5].

Введення державного обов'язкового екологічного страхування (на відміну від добровільного) потребує спеціального закону, який встановлює організації, порядок утворення та функціонування державного екологічного страхового фонду. На першому етапі процесу доцільно встановити добровільну форму екологічного страхування; другому – закріплення фінансово-кредитної системи, апробації механізму страхування; третьому – розроблення основ методичної документації з обов'язкового екологічного страхування.

Для реалізації загальнодержавних організаційно-економічних механізмів потрібні відповідні механізми на рівні підприємств. Найактуальнішими для вітчизняних підприємств є такі заходи, як запровадження концепції “зеленого офісу”; формування та розвиток екологічної культури, екологічного менеджменту й маркетингу; використання концепції “бережливого виробництва” тощо.

“Зелений офіс” – це філософія управління підприємством, що допомагає йому зменшити негативний вплив на довкілля завдяки раціональному використанню ресурсів і енергії та зведенню до мінімуму відходів в результаті його діяльності [9]. Основні принципи функціонування “зеленого офісу” полягають у такому: екологічний аналіз життєвого циклу продукції постачальників і власної; закупівля та виробництво екологічно безпечної продукції; енерго- і ресурсоефективність; зменшення шкідливих для довкілля викидів; повторне використання і перероблення продукції та відходів.

Сьогодні великої актуальності набуває проблема впровадження управлінської концепції “бережливого виробництва” (англ. Lean Manufacturing / Lean Production / Lean Enterprise), спрямована на оптимізацію бізнес-процесів від етапу розроблення продукту, виробництва і до взаємодії з постачальниками й клієнтами. Менеджмент “бережливого виробництва” орієнтований на виявлення потреб ринку і створення максимальної цінності для клієнта (споживача) за мінімальних витрат виробничих ресурсів [2].

Як показує досвід розвинених європейських держав, проблема екологізації виробництва може вирішуватися через посилення ролі інтелектуальних, духовних, інформаційних ресурсів. Особливого значення при цьому набуває екологічна культура на вітчизняних підприємствах як основний фактор економічного розвитку. У процесі побудови моделі екологічної культури рекомендується виокремлювати три складові: екологічна культура виробництва, екологічна культура інновацій, кадрова екологічна культура [15], які найістотніше впливають на економіку підприємства.

Виконані дослідження сутності, структури і складу організаційно-економічних механізмів екологізації виробництва дають можливість систематизувати наявні та запропонувати нові елементи і забезпечити раціональне екологічне управління на вітчизняних підприємствах.

Висновки

1. Екологізація виробництва вітчизняними підприємствами допоможе зменшити суперечності між економічним зростанням та збереженням і охороною природних ресурсів, дасть можливість підвищити ефективність ресурсоспоживання, вийти на нові ринки продуктових “зелених” інновацій та забезпечити конкурентоспроможність української економіки.

2. Вищенаведені аргументи актуалізують необхідність і визначають мотиви вітчизняних суб'єктів господарювання щодо екологізації виробництва.

3. Організаційно-економічні механізми екологізації виробництва доцільно формувати й застосовувати на загальнодержавному та внутрішньогосподарському рівнях. Загальнодержавний рівень складається з примусових, заохочувальних і маркетингових механізмів.

4. Внутрішньоорганізаційний рівень реалізується через орієнтацію підприємства на концепції “зеленого офісу”, “бережливого виробництва”, екоменеджменту, екомаркетингу, екокультури тощо.

Перспективи подальших досліджень

Перспективними напрямами досліджень у такій галузі є вивчення передового досвіду зарубіжних підприємств з адаптацією до умов господарювання вітчизняних ринкових суб'єктів, глибокого аналізування окремих елементів організаційно-економічних механізмів і розроблення рекомендацій з їхнього упровадження у практичну діяльність на загальнодержавному та внутрішньогосподарському рівнях управління.

1. Довкілля України у 2009 році: [Електронний ресурс]/ Сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> 2. Вумек Дж. Бережливе производство: Как избавиться от потерь и добиться процветания Вашей компании / Дж. Вумек, Д. Джонс. – М.: Альтина Бизнес Букс, 2007. – 381 с. 3. Іванова Л. Механізм управління етапами життєвого циклу екотекстилю на ринку України/ Л. Іванова // Маркетинг в Україні, 2010. – № 6. – С.10–15. 4. Калініченко Т. Б. До питання формування організаційно-економічного механізму управління природокористуванням: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.meprints.ksame.krakov.ua>. 5. Киотський протокол: [Електронний ресурс]/ Сайт Вільної енциклопедії. – Режим доступу: <http://www.ru.wikipedia.org>. 6. Кожушко Л. Ф. Мотивація та екологічне стимулювання інвестиційної діяльності у сфері агро меліоративного землеробства України / Л. Ф. Кожушко, С. Г. Мороз // Вісник СумДУ, 2007. – № 1. – С.169–175. 7. Макарова Н. С. Економіка природокористування/ Н. С. Макарова, Л. Д. Гармідер, Л. В. Михальчук. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 322 с. 8. Маркетинг: учебник для ВУЗов/ Н. Д. Эриашвили, К. Ховард; Под ред. Н. Д. Эриашвили. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 623 с. 9. Маслюківська О. Застосування принципів “зеленого офісу” в організації: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.slideshare.net/Maslyukivska>. 10. Новіцький В.Є. Економічні ресурси цивілізаційного розвитку/ В. Є. Новіцький. – К.: НАУ, 2004. – 268 с. 11. Поплавська Ж. Економічні аспекти екологізації / Ж. Поплавська, В. Поплавський // Вісник НАН України, 2005. – № 10. – С.26–34. 12. Прокопенко О. В. Економічне стимулювання реалізації екологічної політики інвестиційного забезпечення природокористування: [Електронний ресурс]/ Сайт журналу “Ефективна економіка”. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua>. 13. Сталій розвиток [Електронний ресурс]/ Сайт Вільної енциклопедії. – Режим доступу: [http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Сталій_развиток](http://www.ru.wikipedia.org/wiki/Сталий_развиток). 14. Феценко В. П. Екологізація виробництва як чинник підвищення конкурентоспроможності економіки: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.rusnauka.com/18NiIN2007/Economics/22417.doc> 15. Хомош Ю. С. Екологічна культура як стратегія розвитку промислових підприємств// Вісник Хмельницького НУ., 2007. – № 4. – С.143–145. 16. Key world energy statistics 2009: [Електронний ресурс]/ Сайт міжнародного агентства енергетики. – Режим доступу: <http://www.iea.org>.